

NASILJE KAO KRIMINOLOŠKI FENOMEN¹ (TEORIJSKI OKVIR)

Danijela Spasić*

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Ivana Radovanović

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Sažetak: Rastući trend nasilničkog i agresivnog ponašanja u svetu ne poznaje prostorne granice ili druge karakteristike (pol, rasu, versku pripadnost). Nasilje koje se javlja u kontekstu političkih zbivanja, u institucionalnom okruženju ili u porodici i partnerskim odnosima, ima svoje kompleksne uzroke i faktore koji doprinose njegovom ispoljavanju. Ovaj rad se bavi teorijskom analizom uzroka i faktora nasilja. Poseban istraživački napor usmeren je na oblike i faktore interpersonalnog nasilja, kao najčešćeg oblika ispoljavanja agresivnog ponašanja. U okviru tih razmatranja, teorijski konstrukti treba da doprinesu razumevanju i nasilja u porodici kao opasne povrede ljudskih prava i načina ispoljavanja dominacije i moći u porodičnom okruženju.

Ključne reči: nasilje, interpersonalno nasilje, nasilje u porodici, uzroci, faktori.

1. Uvod

Kriminalitet nasilja, odnosno „nasilni zločini“, kako ih definiše Izveštaj UNDP iz 1994. godine, usmrtni godišnje u svetu više od 1,6 miliona ljudi (Rosenberg, et al, 2006: 186). Indirektno, nasilje proizvodi negativan ekonomski efekat na nacionalnom i lokalnom nivou koji se iskazuje kroz usporen ekonomski razvoj, povećanje

¹ Ovaj rad je nastao kao rezultat realizovanja naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Bezbednost i zaštita organizovanja i funkcionisanja vaspitno-obrazovnog sistema u Republici Srbiji (osnovna načela, principi, protokoli, procedure i sredstva). Projekat finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije (br. 47017), a realizuje Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Želimir Kešetović.

Ovaj rad je rezultat realizovanja i naučnoistraživačkog projekta pod nazivom Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija. Projekat finansira Ministarstvo nauke i prosvete Republike Srbije (br. 179045), a realizuje Kriminalističko-policijska akademija u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Saša Mijalković.

* E-mail: danijela.spasic@kpa.edu.rs

ekonomske nejednakosti, opadanje ljudskog i socijalnog kapitala, kao i kroz povećanje troškova za sprovođenje zakona (Waters et al., 2004).

Tradicionalno, nasilje se u kriminologiji određuje kao „upotreba prinudnih sredstava i metoda prema nekome, a protiv njegove volje i prava ili primena fizičke sile prema objektima i materijalnim sredstvima“ (Bošković, 1999: 202). Osim te i sličnih definicija, u literaturi se sreće čitav niz drugih, užih ili širih određenja nasilja, koja uglavnom neposredno zavise od kriminološke orijentacije istraživača i odnosa prema određenju i relevantnosti pojmova „prinude“, „volje“ i „prava“.

Svetska zdravstvena organizacija (WHO, Globalne konsultacije o nasilju i zdravlju 1996: 23) definiše nasilje na sledeći način: „Nasilje je namerno korišćenje fizičke sile ili moći, protiv sebe, drugog lica, ili prema grupi ili zajednici, što za posledicu može imati povrede, psihičke povrede, lišavanje, zanemarivanje ili smrt“. Definicija naglašava da, za čin koji se klasifikuje kao nasilje, lice ili grupa mora imati nameru da koristi silu ili moć protiv drugog lica ili grupe. Dakle, nasilje se razlikuje od nenamernih incidenata koje dovode do povrede ili proizvode štetu.

Prema prirodi, odnosno obliku ispoljavanja, nasilje može biti fizičko, seksualno, ili psihološko, ili može da podrazumeva lišavanje i različite forme zanemarivanja. Zbog poteškoća u merenju obima lišavanja i zanemarivanja, klasifikacije se uglavnom baziraju na podeli na fizičko, seksualno, i psihološko nasilje.

Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je u svojim izveštajima o globalnom nasilju i zdravlju, identifikovala nekoliko kategorija nasilničkih akata, prema njihovom subjektu, odnosno objektu izvršenja:

- nasilje usmereno ka sebi, odnosno, nasilje u kojem je izvršilac žrtva (samoubistvo);
- interpersonalno nasilje ili nasilje naneto od strane drugog pojedinca ili male grupe pojedinaca;
- kolektivno nasilje ili nasilje od strane veće grupe, kao što su država, organizovana politička grupa, militantna grupa ili terorističke organizacije (Dahlberg et al., 2002).

Interpersonalno nasilje nesrazmerno pogađa zemlje sa niskim i srednjim dohotkom. Izveštaj SZO o nasilju i zdravlju procenjuje da se više od 90 odsto svih nasilnih slučajeva sa smrtnim ishodom, javlja u ovim zemljama (Dahlberg and Krug 2002). Procenjuje se da je stopa nasilne smrti u ovim zemljama 32,1 na 100.000 ljudi u 2009. godini, u poređenju sa 14,4 na 100.000 u visoko-razvijenim zemljama.

Razmatranja u ovom radu fokusiraju se na faktore nasilničkog (agresivnog) ponašanja, a posebna analiza odnosiće se na porodično nasilje kao oblik interpersonalnog nasilja, njegove faktore i uzroke.

2. Faktori nasilničkog ponašanja – teorijski okvir

U kriminologiji se za adekvatno teorijsko utemeljenje pojma nasilja u porodici, kao šira teorijska platforma mora koristiti konceptualno zasnivanje pojma nasilja uopšte, njegovih bioloških, psiholoških i sociokulturalnih determinanti, kako bi se, u tako postavljenoj ravni, diferenciralo, razumelo i objasnilo porodično nasilje.

Potpunijem razumevanju ovog kompleksnog i difuznog pojma, kao i preciziranju pojmovno-kategorijalnog aparata u poslužiće kraći prikaz savremenih kriminoloških i socioloških koncepcija o nasilju.

2.1. Biološki i psihološki faktori agresivnog ponašanja

Prema savremenim biološkim i psihološkim koncepcijama, pod agresivnim ispoljavanjem se podrazumevaju sasvim različite manifestacije, kako konstruktivne, tako i hostile i destruktivne. U literaturi o biološkim i psihološkim faktorima agresivnog ispoljavanja često se potenciraju distinkcija i odnos između agresivnog ispoljavanja i agresivnih osećanja, a emocija koja se najčešće dovodi u neposrednu vezu sa agresivnim ispoljavanjem jeste gnev (bes, ljutnja), koji se smatra osnovnim faktorom ili neophodnim uslovom za agresivni ispad (Simeunović-Patić, 2003). Poreklo agresivnosti kao dosledne osobine ličnosti koja podrazumeva relativno trajnu sklonost agresivnom ispoljavanju, sasvim je u domenu biološkog i psihološkog pristupa, ali se intenzivno razvijaju koncepcije u okviru kojih se agresivnosti pristupa kao dimenziji koja uspešno diferencira osobe fiziološki ili psihološki disponirane za vršenje nasilja, od osoba koje pripadaju normativnoj populaciji (Miljković i sar., 2001). Tako se agresivnost definiše kao „osobina ličnosti da se, manje-više, dosledno, prema svojoj okolini odnosi neprijateljski i razorno“ (Kostić, 1988: 29).

2.2. Instinktivna osnova agresivnog ponašanja

U okviru klasične psihoanalitičke teorije instinkti se smatraju nosiocima energetskog potencijala kojim se održava dinamika u ponašanju (Simeunović-Patić, 2003). Razgrađivanjem i modifikovanjem Frojdove izvorne postavke o egzistenciji „nagona smrti“ (*thanatos*), prema kojoj se taj nagon, koji je autodestruktivno usmeren i koji se, pod uticajem ega i libida, kreće prema spolja u formi agresije, From (Fromm, 1975) pravi razliku između benigne i maligne agresije: dok je benigna u funkciji samoodbrane, malignom agresijom se nanosi povreda ili šteta drugome. Maligna agresija nije instinktivnog porekla, biološki je nesvršishodna i usmerena je isključivo na uživanje u destrukciji. Iako su ljudi nosioci destruktivnih crta, destruktivno ponašanje je rezultat razvoja destruktivnog potencijala u porodičnom i širem socijalnom okruženju. Posebne forme maligne agresije, prema Fromu, jesu spontana destruktivnost i destruktivnost koja je u vezi sa strastima, ukorenjenim u karakteru. Među spoljašnjim okolnostima koje mogu da pokrenu destruktivnu agresiju From ukazuje na različite forme kolektivne destrukcije (ratove, socijalne sukobe), ali i na situacije koje pothranjuju doživljaj neostvarenosti i beznačajnosti: „Osoba koja ne može da živi produktivno, koja uopšte ne može da stvara, ipak ne želi da bude pasivna, kao kocka izbačena iz čaše. I ona želi da transcendiru život; da bude čovek, da ostavi trag u svetu. Ako ne može da stvara, svoj status stvorenja može da transcendiru razaranjem. Uništavanje života je transcendentno koliko i stvaranje; stvaranje postavlja uslove interesovanja, sposobnosti, itd; razaranje traži samo jedno – pištolj ili snažnu ruku.“ (Evans, 1988: 340, u: Simeunović-Patić, 2003).

Prema Lorencu (Lorenz, 1970), agresivnost je instinkt u funkciji opstanka jedinke i vrste: težnja za održanjem vodi neprestanoj borbi za uspostavljanje i odbranu dominacije, što zahteva agresivno ponašanje kao sastavni deo života. Pravo pitanje, u stvari, nije da li će se ljudi ponašati agresivno i zašto, već na koji način je moguće socijalizovati i kanalisati ispoljavanje agresije. Naglašavajući važnost klasifikacije agresije za njeno izučavanje, Feldman i Kvencer (Feldman, Quenzer, 1984: 24852) razlikuju: predatorsku agresiju; agresiju u vezi sa uspostavljanjem dominacije između mužjaka; agresiju pokrenutu strahom (kao reakcija na napad ili opasnost); agresiju kao posledicu iritacije (tj. izolacije, bola, deprivacije); teritorijalnu odbrambenu agresiju (kojom se reaguje na pojavu i napad uljeza); materinsku (roditeljsku agresiju) koju reprezentuje odbrana mladunaca od napada predatora i instrumentalnu agresiju, kao napad na objekte koji asociraju na strah ili povredu. Nešto kasnije, Lorenc je teorijski dopustio mogućnost da porast agresije bude posledica pasivne izloženosti nasilnim sadržajima u posrednom okruženju: „Ako se deca naviknu da na televiziji gledaju ratove, ubistva i tuče, mogu im se osloboditi inhibicije prema vršenju ovih nasilnih radnji. Nije stvar u povećanju potencijala za agresivno ispoljavanje, već u slabljenju inhibicija, stvaranjem jedne društvene klime koja toleriše agresivne radnje.“ (Evans, 1988: 23).

2.3. Agresija kao posledica fiziološke i neuropsihološke disfunkcije

Prema biopsihološkim teorijskim koncepcijama, izvesni kognitivni deficiti u dimenzijama i sklopu ličnosti smatraju se primarnim faktorima agresije. Provera hipoteza o njihovoj međusobnoj uslovljenosti bila je predmet velikog broja sprovedenih empirijskih istraživanja. Prema Silveru i saradnicima (Silver et al., 1987: 180, u: Simeunović-Patić, 2003), fizičke traume, npr. povreda glave, mogu proizvesti konfuziju, intelektualne promene, afektivnu labilnost, impulsivnost, čak i psihoze. Rajn (Reine, 1994: 365373) smatra da su kod nasilnika emocije većeg intenziteta, što rezultira njihovom težom kontrolom. Pored toga, on ističe i određeni značaj psihosocijalnih faktora za genezu rizika od violentnog ponašanja, među kojima i: rano odbacivanje od majke, nizak stepen motoričkog razvoja u toku prve godine života, nepovoljne socijalne, ekonomske, edukativne i stambene okolnosti, bračne konflikte roditelja, porodičnu nestabilnost i kriminalno ponašanje roditelja. Mnogi teoretičari (Lenard, 1988; Baumeister, Sevin, 1990) dovodili su agresivno ponašanje u vezu sa psihofiziološkim poremećajima, smatrajući da su ljudi sa sniženim nivoom serotonina u mozgu depresivni, agresivni i impulsivni. Grej (Gray, 1981, 1994) izdvaja anksioznost i impulsivnost kao faktore prvog reda agresije.

U okviru kibernetičkog modela konativnog funkcionisanja (Momirović, Wolf i sar., 1992), bazična agresivnost se smatra ishodom poremećaja sistema za regulaciju i kontrolu reakcija napada (Simeunović-Patić, 2003).

2.4. Agresija i dejstvo psihoaktivnih supstanci

Neki teoretičari su svojim istraživanjima pokušali da ukažu na dejstvo koje psihoaktivne supstance (droge, alkohol, lekovi) mogu imati na ispoljavanje agresivnog ponašanja. Rezultati su pokazali da akutnim dejstvom psihoaktivne

supstance ostvaruju različite neurofiziološke konsekvencije u ponašanju koje variraju od euforije i erupcije impulsivnosti i agresivnosti, u slučaju stimulativa centralnog nervnog sistema, preko deinhibicije kontrole ponašanja (alkohol), pa do persistentne pasivnosti (sedativi, depresanti) (Petrović, 1989). Uopšte, smatra se da stimulativi centralnog nervnog sistema posebno pojačavaju rizik agresivnog ispoljavanja. Međutim, neki autori upućuju na to da je za razumevanje dejstva alkohola i droga na ljudsko ponašanje važno obratiti pažnju i na kulturološko značenje, opštevažne stavove i očekivanja u vezi sa njihovim konzumiranjem i efektima koje ostvaruju (Marlatt et al., 1975).

2.5. Teorije o učenju agresivnog ponašanja

U okviru teorije o učenju agresivnog ponašanja polazi se od stava da agresivno ponašanje, norme, vrednosti i verovanja u vezi sa agresivnim ispoljavanjem mogu da se uče od roditelja, u školi, među vršnjacima, uslovljavanjem i imitacijom.

Teorije učenja uslovljavanjem zasnovane su na postulatu da je svako učenje proizvod interakcije između draži i odgovora, uz pravilo da je ponašanje varijabilna kategorija, zavisna od učestalosti nagrađivanja i kažnjavanja (Simeunović-Patić, 2003).

Teorija socijalnog učenja važi za jedan od modela sa pretenzijom paradigme u objašnjenju fenomena agresivnog ponašanja. Prema Banduri i saradnicima (1963), agresivno ponašanje je naučen, usvojen model reagovanja na određene stimulanse, a ponašanje pojedinca i stanje u spoljašnjem svetu u stalnoj su interakciji. Učenje agresivnog ponašanja odvija se koliko direktnim uslovljavanjem (nagrađivanjem i kažnjavanjem), toliko i putem opservacije i imitacije, gde je uzor ponašanje ljudi koji se doživljavaju kao bliski.

Razvijajući koncept o socijalnom učenju, neki teoretičari (Owens, Straus, 1975; Walshe-Brennan, 1977) identifikovali su fenomen intergeneracijske sklonosti agresivnom ispoljavanju. Njegove osnove potkrepljene su konceptom o ciklusu deprivacije i nasilja, kojim je ukazano na to da iskustvo aktivne viktimizacije nasiljem (trpljenje nasilja) u primarnoj porodici traumatizuje dete i umanjuje njegove razvojne kapacitete, istovremeno uvećavajući anksioznost, hostilnost i nisku samoprocenu, što čini jedan od važnih faktora vršenja nasilja u budućnosti: fizički ili emotivno zlostavljana deca u odrasлом dobu ponavljaju ponašanje svojih roditelja, postajući i sami nasilnici zlostavljajući svoju decu. Dakle, ono što se prenosi sa generacije na generaciju nasilnika jeste naučeni agresivni biheioralni obrazac. Posebno su, prema nekim shvatanjima (Prothrow-Stith, Weissman, 1991), ugroženi dečaci iz porodica sa nasilnim muškim modelom i objektom identifikacije. Koncepti o ciklusu nasilja i vertikalnoj transmisiji nasilničkog biheioralnog obrasca danas predstavljaju osnovu za objašnjenje različitih oblika porodičnog nasilja.

2.6. Teorijske koncepcije o agresiji kao posledici frustracije

Frustracija predstavlja nemogućnost zadovoljenja neke značajne potrebe. U okviru koncepcije o mehanizmu frustracija-agresija, manifestovanje agresije se objašnjava kao posledica frustracije, dok je agresivnost kao crta ličnosti proizvod permanentnih frustracija u toku razvojnog procesa (Simeunović-Patić, 2003). Reč je

o percepciji sopstvenog položaja kao relativno deprivirajućeg, koji se istovremeno doživljava kao neprihvatljiv. Subjektivni doživljaj frustracije, usled percepcije sopstvene relativne deprivacije, može inicirati agresivno ispoljavanje (Berkowitz, 1972). Fizički i emotivno zlostavljana deca postaju nesigurna i anksiozna, što ih čini manje sposobnim da adekvatno reaguju na osujećenja u budućnosti i sklonijim agresivnom ponašanju (Hurlock, 1971).

2.7. Sociološki pristup nasilju

2.7.1. Nasilje i društvena struktura

Jedna od danas najrazvijenijih socioloških koncepcija o faktorima nasilja jeste koncepcija strukturalnog nasilja, u kojoj se pod nasiljem podrazumeva svako ugrožavanje ljudskih potencijala ekonomskom ili političkom strukturom (Galtung, 1969). Nejednakost u pristupu političkoj i svakoj drugoj moći, zdravstvenoj nezi i pravnoj zaštiti karakteristični su oblici strukturalnog nasilja koje je obično nevidljivo i izvire iz same društvene strukture. Veza između strukturalnog i direktnog (bihevioralnog) nasilja pozitivna je i snažna: oni koji su žrtve strukturalnog nasilja okreću se direktnom nasilju; nasilje je odgovor ljudi koji se osećaju poniženo i odbačeno, inferiorno i neadekvatno, a strukturalno nasilje upravo pojačava takva osećanja. Gil (Gill, 1978) određuje bihevioralno nasilje kao reaktivno, izazvano strukturalnim nasiljem posredstvom stresa i frustracija: porodično nasilje je proizvod tog stresa, budući da je porodica mesto gde se „pražnjenje“ može obaviti bez punitivnih sankcija.

2.7.2. Socijalni kapital i nasilje

Pod socijalnim kapitalom se u savremenoj teoriji podrazumeva „skup pravila, normi, obligacija i nivo poverenja u okviru socijalnih relacija, socijalne strukture i društvenih institucija koji omogućavaju članovima društva da postignu svoje individualne i kolektivne ciljeve“ (Narayan, 1997: 50). Osnovne dimenzije socijalnog kapitala čine nivo međusobnog poverenja građana i njihova spremnost da aktivno i organizovano učestvuju u društvenom životu. Empirijski nalazi upućuju na to da je socijalni kapital u značajnoj vezi sa stopom nasilja i kriminaliteta uopšte, ali i sa stepenom heterogenosti populacija s obzirom na ekonomski i socijalni status (Lederman et al., 2000; Knack, Keefer, 1997, u: Simeunović-Patić, 2003).

2.8. Ekološki model nasilja

Ekološki model nasilja promovisao je Moser (Moser, 2000), istražujući problem nasilja celovito: na strukturalnom, institucionalnom, interpersonalnom i individualnom nivou. Prema ovom modelu, nasilje kao socijalni fenomen predstavlja kontinuum sastavljen od posebnih kategorija koje suštinski definišu njegovu prirodu i svrhovitost: političko/institucionalno nasilje, ekonomski motivisano nasilje od strane kriminalnih organizacija, ulično instrumentalno nasilje i socijalno nasilje (porodično nasilje i dr.) Navedene kategorije su u stalnom međuučicaju: porodično nasilje rezultuje neadekvatnom socijalizacijom mladih, što uvećava rizik od svih kategorija nasilja.

2.9. Kulturološke koncepcije nasilja

Koncept „muškosti“ (*masculinity*), u teoriji se intenzivno razvija još od vremena kada su Wolfgang i Ferracuti (Wolfgang, Ferracuti, 1967: 260, u: Simeunović-Patić, 2003) zapazili da „generalno, statistički i klinički izvori mnogih zemalja pokazuju da mladi muškarci ostvaruju najviše stope nasilničkog kriminala, a da je njihovo fizički agresivno ponašanje u vezi sa veličanjem ideala muškosti“. Prema većini istraživača ovog fenomena, veza između „muškosti“ i nasilja rezultat je diskriminacije, patrijarhalnih kulturoloških definicija i rodne socijalizacije. „Pravi muškarac je onaj koji je u stanju da uspostavi kontrolu; njegov status neće biti ugrožen ukoliko se ponaša nasilno, čak naprotiv“ (Edgar, 1991: 154).

U feminističkoj kriminologiji nasilje nad ženama u potpunosti je shvaćeno kao ekspresija (i izživljavanje) muške dominacije i kontrole nad ponašanjem i odlukama žena, utemeljena na tradicionalnoj raspodeli moći i kulturološkim definicijama koje je racionalizuju. U krajnjem ishodištu, „ubistvo partnerke nije željeni ishod niti je cilj po sebi: naprotiv, ono je neželjena (slučajna) posledica pri korišćenju nasilja kao instrumenta kontrole i zastrašivanja“ (Wilson, Daniele, 1995: 287). Muška rodna socijalizacija u patrijarhalnoj strukturi neizbežno je trening za nasilje: patrijarhalna „muškost“ znači legitimnost težnje ka ispoljavanju snage i moći, legitimnost dominacije nad drugima i legitimnost nasilja kao metoda uspostavljanja i održavanja dominacije.

2.10. Interakcionistička stanovišta: ličnost, sredina i prilike

Neki istraživači pristupaju nasilju kao pojavi koja predstavlja rezultat interakcije urođenih i stečenih dispozicija ličnosti i različitih sredinskih (situacionih, kulturoloških i socijalnih) faktora. Goldštajn, na primer (Goldstein, 1986) vidi agresivno ponašanje kao kompleksan akt i posledicu simultanog dejstva velikog broja faktora, među kojima razlikuje dubinske (dugodelujuće) i situacione (Simeunović-Patić, 2003). Dugodelujući ili dubinski faktori su oni koji su relativno trajni i predstavljaju karakteristike ličnosti, kao što su motivi, moralni stavovi, vrednovanja u vezi sa agresivnošću, sklonost da se u interpersonalnim relacijama koristi agresivna ili neagresivna strategija. Od situacionih faktora izdvojeni su oni koji umanjuju moć inhibicije, kao što su: poznato okruženje, alkohol, prisustvo bliskih osoba.

S druge strane, problem nasilničkog ponašanja Toh (Toh, 1978) sagledava kao kompleks motiva nasilnika, njegovog pristupa konfliktu, načina odnošenja prema drugim ljudima i određenih karakteristika samog situacionog konteksta. Nasilju se najčešće pribegava kao strategiji samozaštite, radi održavanja i veličanja ega u sopstvenim i očima drugih ljudi: kompenzacija predstave o sebi najučestaliji je kontekst vršenja nasilja. Ono se relativno često vrši i radi odbrane ugleda, potom i zarad otklanjanja pritiska, dok je često i u funkciji samoodbrane (Toh, 1978, 191193).

2.11. Viktimološki pristup objašnjenju nasilja

Viktimološko izučavanje nasilja, a prevashodno ubistva, razvijano je uglavnom u okviru tradicionalne kriminalne viktimologije i bazirano na tipologijama žrtava, a

praktično je inicirano pretpostavkama o različitoj distribuciji rizika stradanja (vulnerabilnosti) i „različitom doprinosu“ žrtava sopstvenoj viktimizaciji (Simeunović-Patić, 2003). Kao preovladavajuće se izdvojilo zapažanje da su žrtve u mnogim slučajevima zapravo aktivno „umešane u zločin“. Wolfgang (Wolfgang, 1993: 168) uvodi u viktimologiju pojam „provociranog ubistva“ (*victim precipitated homicide*), pod kojim podrazumeva ona ubistva u kojima je „žrtva direktan izazivač zločina, prva koja u homiocidnoj drami koristi fizičku silu od koje kasnije sama strada“.

Savić (Savitz et al, 1993) operacionalizovao je koncept preddeliktne transakcije između aktera ubistva, nazvavši ga homiocidnim rivalskim sukobljavanjem, koje počinje upravo tako što žrtva prva upućuje verbalnu ili fizičku provokaciju ubici ili njemu bliskoj osobi. Interaktivna tenzija se može završiti povlačenjem ili srećnim završetkom, ali su ovi autori utvrdili da se oko dve trećine ubistava izvrši u okviru „rivalskog sukobljavanja“, što je za viktimologiju predstavljalo inspirativno otkriće (Simeunović-Patić, 2003).

Viktimološka saznanja imaju veliki značaj u sprečavanju viktimizacije koju može činiti i sama potencijalna žrtva, u čemu su posebno značajne informacije o tzv. epidemiološkom riziku. U skladu sa tim, Šeparović očekuje od jednog ambicioznog viktimološkog istraživanja da traga za svim „biološkim, socijalnim i situacionim faktorima“ koji su u vezi sa pojedincem koji je postao žrtva, „u svetlu specifične situacije u kojoj se zbio zločin“ (Šeparović, 1985: 23).

Jedna od tekovina viktimološkog pristupa nasilju jeste i konceptualizacija sindroma zlostavljane žene, kojim se objašnjava ubistvo koje žena vrši nad partnerom od koga je u dužem prethodnom periodu trpela permanentno nasilje. Reč je o određenom tipu posttraumatskog stresnog poremećaja koji nastaje kao rezultat višestapne kulminacije tenzija na relaciji nasilnik-žrtva, praćen hroničnim i progresivnim strahovanjem žrtve za sopstveni fizički i psihički integritet (Thyfault, 1984; Walker, 1989). Taj sindrom je više puta empirijski potvrđen i u okviru domaćih istraživanja porodičnog nasilja koje je okončano ubistvom nasilnog partnera (Konstantinović-Vilić, 1986; Nikolić-Ristanović, Mrvić, 1992; Mrvić, 1993; Nikolić-Ristanović, 2000), a od izuzetne je važnosti i za obradu teme ovog rada.

Pristalice viktimološkog pristupa objašnjenju nasilja ističu „zaraznu“ prirodu nasilništva, koje se jednostavno može prenositi sa jedne osobe na drugu (sa jednog partnera na drugog, sa roditelja na dete itd.). Osobe koje su bile aktivno ili pasivno izložene nasilju imaju više šansi da se prema ljudima uopšte, a naročito prema onima koji su ih prethodno viktimizirali, ponašaju nasilno (McCord, 1991; Cappell, Heiner, 1990; Wisdom, 1989; Feld, Strauss, 1989).

Kada se svi prethodno izneti teorijski koncepti postave u jednu ravan, ne ulazeći u kritičku analizu bilo kojeg od njih, smatramo da je realno i operacionalno prihvatljiva jedna od najširih definicija nasilja u domaćoj literaturi, odnosno određenje M. Milosavljevića, koji pod ovim pojmom podrazumeva „različite akte, postupke i ponašanja pojedinaca, grupa, društvenih institucija, organizacija ili društva u odnosima prema ljudima, koji uključuju primenu fizičke, psihičke, političke ili neke druge sile kojima se ugrožava fizički, psihički ili socijalni integritet čoveka i izazivaju različita fizička i psihička oštećenja i druge nepovoljne posledice“ (Milosavljević, 1998: 33).

3. Interpersonalno nasilje – priroda i oblici

Akti interpersonalnog nasilja su u kriminološkoj teoriji klasifikovani kao nasilje u porodici (*domestic violence*) i nasilje u zajednici (*community violence*). Nasilje u porodici je dalje kategorizovano zavisno od žrtve: nasilje prema detetu (zlostavljanje), prema intimnom partneru ili starijim osobama.

Zlostavljanje deteta, kako je definisano od strane SZO (1999: 15), je „svaki akt fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnog zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja ili komercijalnog ili drugog iskorišćavanja, koji dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, ugrožava njegov opstanak, razvoj, ili dostojanstvo, u kontekstu odnosa koji uključuju odgovornost, poverenje ili moć“.

Ponašanje u intimnoj vezi, koje izaziva fizičko, psihičko, seksualno nasilje, obično je označeno kao intimno nasilje od strane partnera ili nasilje u porodici.

Zlostavljanje starijih osoba obuhvata različite forme maltretiranja starijih ljudi, uglavnom starijih od 60 godina, ili 65 godina, kod kuće ili u institucionalnom okruženju (Knežić, 2010).

Nasilje u zajednici je oblik agresivnog ponašanja koji je kategorisan sa dve vrste počinitelaca: poznanici i stranci. Ono uključuje seksualni napad od strane nepoznatih i nasilje u institucionalnom okruženju, kao što su stambene ustanove, zatvori, radna mesta i škole.

Nasilje mladih, sa počiniocima i žrtvama starosti između 10 i 29 godina, takođe je oblik nasilja u zajednici (Otašević, 2010).

4. Nasilje u porodici – savremene teorijske koncepcije o faktorima porodičnog nasilja

Teorijski konstrukt nasilja u porodici nastao je u nauci zaslugom brojnih ženskih pokreta, sedamdesetih godina prošlog veka, sa jasno određenim zahtevom za promenu stava države i društva prema nasilju koje se javlja u porodici. Budući da je reč o pojavi koja zadire u oblast socioloških i kriminoloških nauka, psihologije i prava, savremenim istraživanjima dominiraju tri osnovna teorijska koncepta, određujući njihove polazne teze, strategije, predmete i cilj.

4.1. Psihološke teorije o porodičnom nasilju

Nasilje u porodici, posmatrano sa stanovišta psiholoških teorija, predstavlja, pre svega, individualnu pojavu koja svoje uzroke nalazi u individualnim (psihološkim i psihijatrijskim) osobinama ličnosti učinioca, odnosno žrtve.

Prema teoriji o mazohizmu žena, neke žene su mazohistkinje, jer su svesno i samostalno birale nasilnike za partnere (Mullender, 1996), odnosno, njihov izbor proizašao je iz želje da pate i budu maltretirane. Teoretičari te orijentacije kao najjači argument navode činjenicu da žena ne napušta nasilan odnos, čak i kada nasilje poprimi dramatične dimenzije. Modalitet te teorije predstavlja shvatanje da je ponašanje žene naučeno, kulturno i socijalno uslovljeno ponašanje, a ne urođena reakcija, naročito ako je u odnosima u primarnoj porodici postojalo nasilje oca prema majci (Nikolić-Ristanović, 1993). Teorija nikada nije empirijski potvrđena.

Teorija o patologiji nasilnika zastupa stav da su nasilnici bolesne, poremećene osobe, a kao uzroci nasilničkog ponašanja prepoznaju se mentalna zaostalost, psihopatija, neuroza, nizak stepen kontrole. Ta teorija pretrpela je ozbiljne kritike sa metodološkog i empirijskog aspekta, jer činjenice govore da je samo 10% nasilnih događaja izazvano psihičkim poremećajima učinilaca, što znači da je 90% ostalo nerazjašnjeno argumentima psihološke teorije (Gelles, 1993).

Savremene psihološke teorije nasilja u porodici orijentisane su ka konceptu socijalnog učenja, tj. kognitivnog bihevizma (O'Leary, 1993). Nasilje doživljeno u detinjstvu često je navođeno kao uzrok kasnijeg zlostavljanja supruge. Međutim, podaci o odnosu zlostavljanja u detinjstvu i nasilja prema partnerima veoma su kontradiktorni i ostavljaju dovoljno prostora za oprečna tumačenja. Istraživanja sprovedena u Americi govore da se procenat odraslih nasilnika i odraslih žrtava koji su bili maltretirani kao deca, kreće u rasponu od 12% žena i 13% muškaraca, do maksimalnih 50%, što govori da većina nasilnika potiče iz nenasilnog okruženja (Mullender, 1996).

Jedna od vladajućih teorija tog pravca, teorija naučene bespomoćnosti, pokušava da objasni zašto žene, najčešće žrtve nasilja u porodici, ostaju sa nasilnikom. Prema tom shvatanju, objektivno stanje stvari nije presudno za postojanje bespomoćnosti, već upravo subjektivni doživljaj, odnosno verovanje žrtve da više ne ostvaruje kontrolu nad sopstvenim životom. U procesu socijalizacije žena se uči tradicionalnim ulogama u porodici i društvu i zato pogrešno veruje da ima malo direktne kontrole nad svojom realnošću. To istovremeno predstavlja odgovor na pitanje zašto žena ostaje u nasilnom odnosu. Zastupnici te teorijske orijentacije ukazuju i na psihološke karakteristike žena viktimiziranih delima nasilja izvršenim od strane muževa: nizak stepen samopoštovanja, negativno mišljenje o sebi, pomanjkanje samopouzdanja i depresivnost, prihvatanje stereotipne ženske uloge i naučenost da bude poslušna, podređena, ponižena, zahvalna, zavisna, tiha, nesebična itd. (Nikolić-Ristanović, 1989).

Kao kritika teorije naučene bespomoćnosti javila se teorija preživljavanja. Ona polazi od stava da žena aktivno sve vreme odgovara na nasilje, ulažući napore ka traženju pomoći. Pomoć, po pravilu, izostaje, ali žena ne odustaje, posebno kada se nasilje intenzivira. Suština je upravo u proporcionalnosti između traženja pomoći i eskalacije nasilja. Da li će, kada i na koje načine žena tražiti pomoć, zavisi od materijalne situacije u kojoj se nalazi, vezanosti (emotivne i ekonomske) za partnera, broja dece i zlostavljanja preživljenog u detinjstvu.

Isključivost psiholoških teorija nasilja u porodici neprihvatljiva je za savremeni koncept društvenih nauka, koji zahteva multidisciplinarni pristup izučavanju ovog sociopatološkog fenomena.

4.2. Sociološke teorije

Sociološke teorije insistiraju na društvenim faktorima kao uzrocima nasilja u porodici, a, sa aspekta socioloških objašnjenja, pretežni uslovi nasilja u porodici leže u društvenim činiocima, društvenim odnosima i društvenoj strukturi u celini (Gelles, 1993). Od društvenih činjenica najznačajnije su pol žrtve i učinioca, kao i

njihov društveni status. Posebno se ističe da je porodica najnasilnija društvena institucija, sa izuzetkom vojske za vreme rata.

U okvirima sociološkog usmerenja razvili su se posebni koncepti sociološkog usmerenja.

Prema opštoj sistemskoj teoriji (Murray Straus, Jean Giles Sims), nasilje u porodici je proizvod opšteg (društvenog) sistema čiji je podsistem i porodica. Objašnjavajući odnos opšteg sistema prema posebnom na nivou nasilja u porodici, Straus je postavio sledeće principe: 1) nasilje u porodici ima mnogo uzroka, od kojih su samo neki: normativna struktura, crte ličnosti, frustracije i konflikti; 2) tamna brojka neprijavljenog nasilja u porodici je izuzetno velika; 3) većina događaja nasilja u porodici ignorisana je ili poricana; 4) stereotipi nasilja u porodici su naučeni u ranom detinjstvu od roditelja, braće i sestara; 5) ovi stereotipi se stalno reafirmišu kako prema deci, tako i u odnosu na odrasle, kroz uobičajenu društvenu interakciju i mas-medije; 6) agresivno ponašanje može proizvesti neželjene efekte; 7) korišćenje nasilja, kada je u suprotnosti sa porodičnim normama, stvara dodatne konflikte iznad uobičajenog nasilja; 8) osobe etiketirane kao nasilnici mogu biti ohrabrene da i dalje zadrže ulogu nasilnika, bilo zbog očekivanja drugih, bilo zbog ispunjenja sopstvenog koncepta „biti nasilan, biti opasan“ (Gelles, 1993).

Teorija resursa polazi od stava da svi društveni sistemi, pa i porodica, počivaju na sili ili pretnji silom. Ukoliko jedna osoba poseduje mnogobrojne društvene, ekonomske i lične resurse, ona je utoliko više u poziciji da kontroliše i izdaje naređenja, pa i da koristi silu prema drugima, ali ne na otvoren način (Gelles, 1993).

Teorija razmene i socijalne kontrole predstavlja specifičan spoj prethodne dve teorije, čije je osnovno shvatanje da nasilje u porodici predstavlja razmenu agresivnosti nastalu primenom principa troškova i nagrade. Naime, nasilje u porodici se dešava kada je nagrada (korist) veća od troškova (mogućih gubitaka) koje čin nasilja proizvodi. Društvena kontrola delinkvencije u „mreži“ nasilja u porodici znači: poštovanje privatnosti porodice, odbijanje društvenih institucija da intervenišu, smanjeni rizik od drugih vidova intervencije, što za posledicu ima smanjenje troškova (rizika) nasilja u porodici (Gelles, 1993: 38).

Polazište teorije nasilja jeste premisa da društvene norme i vrednosti daju značenje i usmeravaju nasilje, a primenjena na situacije nasilja u porodici, ona znači da je upravo ovim vrednostima ono odobreno, i, u izvesnim delovima kulture društva, favorizovano. Kategorijom supkulture objašnjava se različit stepen nasilja u pojedinim delovima društva ili različitim društvima (Gelles, 1993).

Zajedničko za sve predstavljene teorije jeste posmatranje uticaja mnogobrojnih činilaca na nastanak, razvoj i merenje nasilja u porodici kao konglomerata društvenih faktora od kojih nijedan nema značaj nužnog i dovoljnog uslova. Međutim, ono što nedostaje sociološkim teorijama jeste odgovor na pitanje zašto je nasilje u porodici najčešće usmereno prema ženama, kao i zašto se dešava samo u nekim porodicama.

4.3. Feminističke teorije nasilja u porodici

Feministički teorijski koncepti nasilja u porodici razvili su se na kritici postojećih teorijskih objašnjenja, kao i na feminističkoj praksi, šezdesetih i početkom sedam-

destih godina prošlog veka, u vreme kada sociolozi svoj rad počinju da fokusiraju na istraživanje socijalne nejednakosti, konflikata, nasilja i mogućnosti promene.

Za feminističku teoriju može se reći da je mešavina mnogih teorija. Ona svoju autonomiju stiče analizom faktora koji nasilje u porodici podižu na nivo najopštije društvene pojave, prisutne u svim vremenima i u svim kulturama. Ovu univerzalnost objašnjavaju fundamentalne kategorije feminističke teorije: rod (pol), moć, uticaj, kontrola i patrijarhat (Yllo, 1993).

Autorke ove orijentacije vide nasilje kao poslednji resurs (izvor) osiguranja podređenosti žene i njenog pristajanja na dominaciju muškarca. Sukob i nasilje su imanentni porodici, s obzirom na to da ona predstavlja zajednički život više osoba koje imaju različita životna očekivanja i planove. Ali za feministički orijentisane autorke nije reč o sukobu interesa, već o borbi za moć unapred nejednakih, s obzirom da su pozicije muškarca i žene društveno, institucionalno i lično asimetrično postavljene. Drugi teoretičari (Farret, 1990) smatraju da je „moć muškarca u porodici deo šireg sistema moći koja nije ni polno neutralna, ni neizbežna i dešava se na štetu žene“. Uvodeći moć i kontrolu kao suštinske elemente odnosa u porodici, feministički pristup preformulisao je teoriju konflikata u teoriju prinudne kontrole (kontrole putem prinude), koja ide za tim da očuva ili unapredi moći supruga. Taj pristup primenjen je u programu delovanja u slučajevima nasilja u porodici „Projektu za intervenciju u situacijama nasilja u porodici“, poznatijem kao „Dulut projekat“.

Za feminističku teoriju patrijarhat je najširi kontekst dešavanja zloupotreba i diskriminacije žena, ali i njihov najopštije shvaćen uzrok. On proizvodi i održava nasilje nad ženama preko strukturalnog i ideološkog uticaja. Strukturalni nivo čine društvene institucije koje definišu i zadržavaju podređeni položaj žene. Ideološki se ostvaruje u procesu socijalizacije u kome žena uči da prihvati takav poredak (Nikolić-Ristanović, 1993).

Empirijska istraživanja potvrdila su postojanje veze između subordinacije žena i njihove viktimizacije (Gelles 1993: 58), što ovoj teoriji obezbeđuje dominaciju nad drugim savremenim teorijama nasilja u porodici.

5. Umesto zaključka

Važno je istaći da svaki od navedenih teorijskih pristupa ima uporišta u rezultatima empirijskih istraživanja. Istovremeno, nijedan ne pretenduje da bude univerzalan obrazac koji nudi odgovore na sva pitanja. Upravo stoga, u objašnjenju i razumevanju interpersonalnog i porodičnog nasilja kao kriminoloških fenomena, multidisciplinarni teorijski pristup nameće se kao neophodan i svrsishodan.

6. Literatura

1. Bošković, M. (1999). *Kriminološki leksikon*. Novi Sad: Matica srpska i Univerzitet u Novom Sadu.
2. Buvinic M., Morrison, A. (1999). *Violence as an Obstacle to Development*, 1–8. Washington, DC: Inter-American Development Bank.
3. Dahlberg, L. L., Krug, E. G. (2002). Violence: A Global Public Health Problem. In *World Report on Violence and Health*, 1–21. Geneva: World Health Organization.

4. Dube, S. R., Anda, R. F., Felitti, V. J., Edwards, V. J., Croft, J. B. (2002). Adverse Childhood Experiences and Personal Alcohol Abuse as an Adult. *Addictive Behaviors*, 27, 713–25.
5. *Encyclopedia of juvenile violence* (2007). Westport: Greenwood Press.
6. Farrington, D. P. (2003). Advancing Knowledge about the Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour. In *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*, 1–31. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
7. Gelles, R. (1997). *Intimate violence in Families*. London: SAGE.
8. Heise, L., Garcia-Moreno, C. (2002). Violence by Intimate Partners. In *World Report on Violence and Health*, 87–121. Geneva: World Health Organization.
9. Jewkes, R., Sen, P., Garcia-Moreno, C. (2002). Sexual Violence. In *World Report on Violence and Health*, 147–81. Geneva: World Health Organization.
10. Knežić, B. (2010). Nasilje nad starima – društveno i naučno zapostavljeno područje. *Nauka, bezbednost, policija*, Vol. 15, br. 1, str. 63–78.
11. Mamula, M. (2005). Seksualno nasilje i njegov utjecaj na seksualno zdravlje. *Medicina*. Zagreb.
12. Mathers, C. D., Lopez, A. D., Murray, C. J. L. (2006). The Burden of Disease and Mortality by Condition: Data, Methods, and Results for 2001. In *Global Burden of Disease and Risk Factors*. New York: Oxford University Press.
13. Mercy, J. A., Butchart, A., Farrington, D., Cerda, M. (2002). Youth Violence. In *World Report on Violence and Health*, 25–56. Geneva: World Health Organization.
14. Mercy, J. A., Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Zwi, A. B. (2003). Violence and Health: The United States in a Global Perspective. *American Journal of Public Health*, 93 (2): 256–61.
15. Milosavljević, M. (1998). *Nasilje nad decom*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
16. Nikolić-Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice – nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
17. Otašević, B. (2010). Urbano okruženje i nasilje u sportu. *Bezbednost*, Vol. 52, br. 3, str. 267–281.
18. Renzetti, C. M., Edleson, J. L. (ed.) (2008). *Encyclopedia of interpersonal violence*. London: SAGE.
19. Reza, A., Mercy, J. A., Krug, E. G. (2001). The Epidemiology of Violent Deaths in the World. *Injury Prevention*, 7 (2): 104–11.
20. Sethi, D., Marais, S., Seedat, M., Nurse, J., Butchart, A. (2004). *Handbook for the Documentation of Interpersonal Violence Prevention Programmes*. Geneva: World Health Organization, Department of Injuries and Violence Prevention.
21. Simeunović-Patić, B. (2003). *Ubistva u Beogradu*. Beograd: Vojno-izdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
22. Thornton, T. A., Craft, C. A., Dahlberg, L. L., Lynch, B. S., Baer, K. (2002). *Best Practices of Youth Violence Prevention: A Sourcebook for Community Action*. Atlanta: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
23. Tolan, P. H., Gorman-Smith, D. (1998). Development of Serious and Violent Offending Careers. In *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions*, 13–29. Thousand Oaks, CA: Sage.
24. Utting, D. (2003). Prevention through Family and Parenting Programs. In: *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*, 243–64. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
25. Waters, H., Hyder, A., Rajkotia, Y., Basu, S., Butchart, A. (2004). *The Economic Dimensions of Interpersonal Violence*. Geneva: World Health Organization, Department of Injuries and Violence Prevention.
26. WHO Global Consultation on Violence and Health. (1996). *Violence: A Public Health Priority*. Geneva: WHO.
27. Zwi, A. B., Garfield, R., Loretta, A. (2002). Collective Violence. In: *World Report on Violence and Health*, 213–39. Geneva: World Health Organization.

VIOLENCE AS A CRIMINOLOGICAL PHENOMENON

Summary

The growing trend of violent and aggressive behavior in a world that knows no boundaries of space or other characteristics (gender, race, religious affiliation) in the context of political developments in the institutional environment and family and emotional relationships, often raising the question of its causes and factors that contribute to its expression. This paper deals with the theoretical analysis of just causes and factors of violence, with a special research effort focuses on interpersonal violence, the most common form of manifestation of aggressive behavior. Under these considerations, the theoretical constructs were selected to contribute to the understanding of domestic violence as dangerous violations of human rights and the manifestation of dominance and power in the family setting.